

PETER STABEL

DOSSIER. WAAR IS STADSGESCHIEDENIS GOED VOOR?

Enkele beschouwingen naar aanleiding van de publicatie van Peter Clarks *European cities and towns, 400-2000*

Met bijdragen van Bruno Blondé, Derek Keene, Simon Gunn, Griet Vermeesch (ingeleid en bewerkt door Peter Stabel)

In 2009 verscheen bij Oxford University Press European Cities and Towns 400-2000 van de bekende Engelse stadshistoricus Peter Clark (Universiteit van Helsinki, voormalig directeur van het Center of Urban History in Leicester). Naar aanleiding van deze publicatie organiseerden de Nederlands-Vlaamse onderzoeksschool N.W. Posthumus en het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen op 4 december 2009 een studiedag onder de wat provocerende titel 'Waar is stadsgeschiedenis goed voor?'¹ Deze vraag verwees naar de titel van een artikel dat Charles Tilly ruim tien jaar geleden in het Journal of Urban History publiceerde.² Daarin hield hij een vurig pleidooi voor stadsgeschiedenis als centraal interpretatiekader voor de manier waarop grote historische processen zich articuleerden in wisselwerking met de tastbare sociale context van alledag. De vraag is of en hoe stadshistorici vandaag aan dat ideaal voldoen.

Inleiding

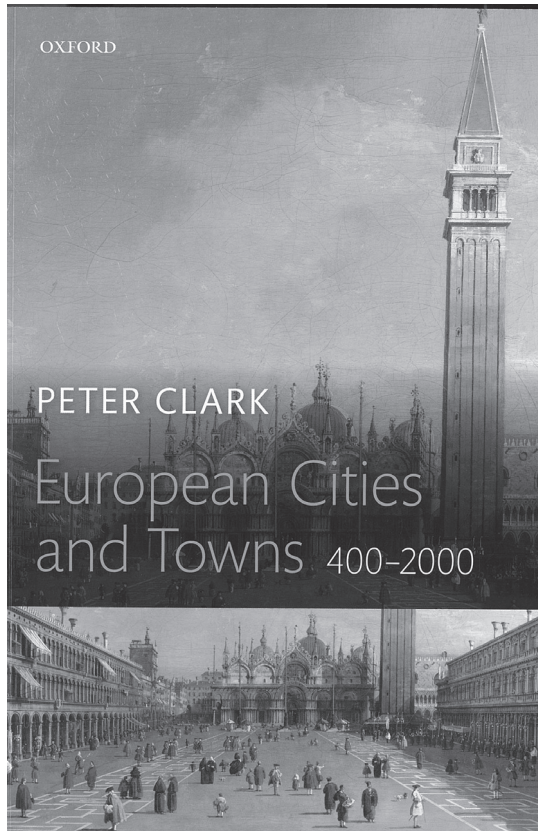
De geschiedenis van de stad en van verstedelijking staan hoog op de agenda van historici. Zowel in binnen- als buitenland zijn er talrijke onderzoekscentra, tijdschriften en onderzoeksprojecten actief die de geschiedenis van de stad centraal stellen. Dat er zoveel tijd, geld en moeite in wordt geïnvesteerd, doet de vraag rijzen naar de analytische meerwaarde van stadsgeschiedenis. Stadsgeschiedenis kan als een specialisme worden beschouwd, dat een brede kijk op het verleden toelaat. Steden waren vooral de context van en (volgens veel historici) de motor achter economische, politieke, culturele en sociale veranderingen. Het gevaar dreigt echter dat stadsgeschiedenis daarmee verwordt tot een lege noemer waaronder bijna iedereen zijn onderzoek kan plaatsen. Of heeft de stad als eenheid van analyse toch een bijzondere kracht, die historici helpt hun onderzoek te conceptualiseren en richting geven? Waar staat het specialisme vandaag en welke paden van onderzoek moeten de komende jaren beter worden verkend?

1 De workshop werd georganiseerd in het kader van het N.W. Posthumus onderzoeksprogramma 'Social History of Communities', met financiële steun van het IUAAP Research Program 'City and Society in the Low Countries, 1200-1800' en de RWO Research Group 'Labour, Labour Relations and Labour Markets in Western Europe, 1500-2000'. De synthese van Peter Clark, die zelf aanwezig was op de studiedag, werd als uitgangspunt voor de discussie gebruikt. De workshop was opgezet volgens het stramen van het boek. In drie opeenvolgende sessies werden de periode van de Middeleeuwen, de Nieuwe Tijd en de Hedendaagse periode besproken door respectievelijk Derek Keene (University of London), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen) en Simon Gunn (University of Leicester). De discussie werd ingeleid door drie doctoraatsstudenten uit de N.W.-Posthumus doctoraatsopleiding – Jeroen Puttevils (Universiteit Antwerpen), Claartje Rasterhoff (Universiteit Utrecht) en Andreas Stynen (Katholieke Universiteit Leuven) – die vanuit hun eigen onderzoek een licht wierpen op de centrale vraag van de workshop: 'Waar is stadsgeschiedenis goed voor?'.
2 C. Tilly, 'What good is urban history?', *Journal of urban history*, 22 (1996) 702-719. Voor meer literatuurverwijzingen zie de bibliografie op blz. 119.

De publicatie van *European cities and towns* bekroont bijna vier decennia waarin stadshistorici niet alleen greep hebben willen krijgen op hun onderwerp en het een plaats hebben willen geven in de Europese geschiedenis, maar waar die zoektocht naar een synthese ook vaak heel verschillende benaderingen op de voorgrond heeft gebracht. Niet dat daarbij ook maar iemand in twijfel heeft getrokken hoe belangrijk verstedelijkingsprocessen wel zijn geweest en hoe het almaar toenemende gewicht van de stedelijke component de Europese samenleving fundamenteel heeft veranderd. Wel was niet altijd duidelijk welke rol exact aan de stad, laat staan aan vagere concepten als stedelijkheid of de stedelijke *way of life* is gegeven.

Het begon in de jaren 1980 nochtans met zeer veelzijdige en vaak erg verschillende pogingen om steden, en vooral de sociale en economische effecten die ze op de Europese geschiedenis hebben gehad, vanuit een sterk

conceptuele invalshoek te benaderen. Jan de Vries – die overigens zoals Paul Bairoch de voor de vroegste periodes erg bediscussieerbare aanpak van demografische drempels hanteerde – had daarbij oog voor de relatie tussen economische ontwikkeling en wat hij *urban potential* noemde. Maar vooral Paul Hohenberg en Lynn Lees hebben met hun *The making of urban Europe* de lange termijn proberen te vatten in allerlei heel duidelijke en haast dominante analytische modellen die de opeenvolgende fases van de Europese verstedelijking konden verklaren. Terwijl in de premoderne periode vooral een wel heel erg ruim geïnterpreteerde proto-industriële ontwikkeling en de tegenstelling tussen centrale plaatsen- en netwerkanalyse dat proces hebben vormgegeven, was de negentiende-eeuwse grootschalige versnelling van het verstedelijkingsproces volgens beide auteurs nauw verbonden met de complementariteit tussen schaal- en agglomeratievoordelen. Het is overigens opvallend dat in deze periode de discussies rond stad en verstedelijking niet alleen bij zelfverklaarde stadshistorici als cruciaal werd aangevoeld, maar dat de stad vooral ook in het sociaal- en economisch historisch onderzoek een heel belangrijke verklaringsvariabele was geworden

Afbeelding 1: Cover van het boek Peter Clark, *European Cities and Towns 400-2000*.

In de daaropvolgende decennia zou de stad nooit meer zijn prominente plaats in het historisch debat verliezen. De discipline werd in het Europese wetenschappelijke veld bovendien sterk geïnstitutionaliseerd. Allerlei specifieke onderzoekscentra zagen het licht, het thema trok steeds meer onderzoeksmiddelen aan van nationale en Europese instanties, en gespecialiseerde tijdschriften werden opgericht. Mede onder impuls van de *European Association of Urban Historians* werd er bovendien een platform ontwikkeld waar stadshistorici elkaar op geregelde basis konden ontmoeten en met elkaar in dialoog treden. Deze groei heeft de discipline vleugels gegeven. Steeds meer historici, maar daarnaast ook archeologen, kunsthistorici, sociale wetenschappers en vele anderen voelden zich door de stadsgeschiedenis aangesproken – wat het veld ook in de breedte heeft doen uitbreiden. Vooral de vergelijkende Europese stadsgeschiedenis deed het erg goed in de jaren 1990 en in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw. De Europese steden werden onder de loep gehouden en raakvlakken en verschillen werden systematisch met elkaar vergeleken.

De grotere aandacht voor interdisciplinariteit stond echter op gespannen voet met de heel systematische en conceptuele aanpak van de jaren 1980. De stadsgeschiedenis volgde de ene *turn* na de andere (van *cultural* over *linguistic* naar *spatial*), maar net zoals dat gebeurde met andere historische disciplines werd de steeds intenser gevoerde dialoog tussen stadshistorici er gaandeweg één van een al bij al vrij steriele vergelijking. Deze ontwikkeling vertaalde zich in de jaren negentig ook in steeds talrijker pogingen om met synthesestudies opnieuw vat te krijgen op de Europese stad. De obligate vergelijkende aanpak, met een ditmaal een sterke belangstelling voor sociaal-culturele ontwikkelingen, noopte de schrijvers van de nieuwe syntheses om steeds meer de lange chronologische dimensie te verkorten. In plaats van algemene overzichten kregen we overzichten over de middeleeuwse stad (bijvoorbeeld David Nicholas), over de vroegmoderne stad (Alex Cowan, Christopher Friedrichs) of over de moderne stad (Andrew Lees en Lynn Lees). Syntheses met aandacht voor lange-termijnontwikkelingen werden collectieve ondernemingen die aan interne coherentie inboetten. Ook kwamen in deze periode weer heel nadrukkelijk allerlei nationale initiatieven op de voorgrond, waarvan de Britse stadsgeschiedenis bij Cambridge University Press wellicht de meest geslaagde is.

De meest ambitieuze van deze nieuwe initiatieven is ongetwijfeld het lijvige *Histoire de l'Europe urbaine*, waaraan onder leiding van Jean-Luc Pinol een resem vooral Franse historici deelgenomen heeft. De chronologische dimensie werd er, in tegenstelling tot eerdere overzichten van de Europese stadsgeschiedenis, niet alleen aangevuld met de antieke periode, er is in dit boek bovendien oog voor buiten-Europese ontwikkelingen. De koloniale stad wordt er immers vanuit het oogpunt van de Europese stadsontwikkeling bekeken. In tegenstelling tot de beginjaren van de Europese stadsgeschiedenis ging de equipe van Pinol ook niet uit van een statisch stadsbeeld dat te vangen was in enkele conceptuele analyseschema's – wat zij in hun inleiding een *lecture totalisante* noemen. Hun vertrekpunt was het beeld van diversiteit en veranderlijkheid, dat zij onder de noemer *bricolage unificateur* onderbrengen. De waarde van deze zeer verdedigbare uitgangspunten werd echter te weinig op de proef gesteld. Het collectieve karakter van het werk en vooral ook de heel traditionele chronologische onderverdelingen maken dat de dynamiek van het onderzoek in elke periode het telkens opnieuw weer

overneemt. De centrale vragen aan de discipline, die in de inleiding tot de twee banden heel nadrukkelijk worden voorgesteld, worden te weinig systematisch vastgehouden door de vele medewerkers, waardoor het lijvige boek in feite een disparate verzameling is geworden van vier of zelfs vijf weliswaar vaak erg goede, maar vooral heel aparte synthesewerken over de stedelijke ontwikkeling in elke periode.

Het boek van Peter Clark, de neerslag van het denkwerk van één persoon, is uiteraard minder kwetsbaar voor een dergelijke fragmentatie. Clarks synthese is uiteraard schatplichtig aan de ontwikkelingen die de stadsgeschiedenis de voorbije decennia heeft doorgemaakt. Met een sterke nadruk op het comparatieve karakter van de discipline en de sociaal-culturele ontwikkelingen schrijft deze studie zich in in een traditie waarin ook historici van de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode – zoals Nicholas, Cowan en Friedrichs – thuishoren. De studie is echter wel, in de lijn van Pinols synthese, erg traditioneel chronologisch opgedeeld. Daardoor beantwoordt het werk misschien goed aan de noden van de diverse geschiedenisopleidingen voor een bepaald type overzichten, maar worden ook heel wat kansen niet gegrepen (de specificiteit van de middeleeuwse groei tot circa 1300, de lange vrij stabiele periode vanaf de veertiende eeuw tot de vroege achttiende eeuw, enzovoort). De specialisten die het werk in de volgende bladzijden onder de loep nemen, belichten het dan ook elk vanuit hun eigen expertise en met een eigen invalshoek.

Ook de strikte opeenvolging van bepaalde thema's is goed vergelijkbaar met de *Histoire de l'Europe urbaine*. Als dusdanig is deze synthese, zoals verderop ook expliciet door Simon Gunn wordt gesteld, misschien wel een eindpunt van een bepaalde fase in het stadshistorisch onderzoek. Na een conceptuele verkenning van het thema in de jaren 1980, de sterk op verbreding en vergelijking gefocuste jaren 1990 en de belangstelling voor stadscultuur in de voorbije jaren, is nu wellicht de periode aangebroken om opnieuw een sprong voorwaarts te maken en nieuwe concepten en methodes in het stadshistorisch onderzoek te integreren. Clark, en ook Pinol, geven er in hun synthesewerken overigens al enkele van aan (*global cities*, export van het Europese stedelijke model in de rest van de wereld, enzovoort). De auteurs in dit dossier kaarten echter ook andere mogelijkheden aan. Het is nu aan de erfgenamen van deze generatie om die stap te zetten. Het werk van de voorbije decennia, zoals dat wordt samengevat in de recente Europese stadsgeschiedenissen, moet daarvoor bouwstenen aanleveren.

DEREK KEENE

Europese steden 400-1500

DEREK KEENE (INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH, UNIVERSITY OF LONDON)

Het boek van Peter Clark is een helder, veelomvattend en levendig overzicht geworden van de historische ontwikkeling van Europese steden. Bovendien blijkt, in tegenstelling tot tal van andere overzichten, ook het middeleeuwse luik een onderbouwd en serieus onderdeel van deze indrukwekkende inspanning te zijn. De middeleeuwse periode was, zoals Peter Clark terecht opmerkt, immers een periode die sterk heeft bijgedragen tot de essentiële kenmerken van het Europese verstedelijkingsproces. Het is dan ook zinvol om, zoals Clark dat doet, de ontwikkeling van de Europese steden in deze lange periode als een eenheid te beschouwen. Ook de idee van 'stedelijke orde' in deze periode is een heldere en relevante kritiek geworden op Peter Halls recente belangrijke studie, die er in slaagt om de middeleeuwen haast volledig te marginaliseren, omdat steden in deze periode te klein zouden geweest zijn. Zo komt de grote verdediger van de vroegmoderne kleine steden die Peter Clark uiteindelijk is ook de middeleeuwse stad te hulp!

Ondanks de vele lof die deze studie ongetwijfeld verdient, ook voor het middeleeuwse luik ervan, doorstaat ze toch niet op alle punten de test. De problemen die voor de middeleeuwse periode kunnen worden aangekaart zijn bovendien ook van betekenis voor het bredere debat over stadsgeschiedenis als discipline. Het lijkt geen twijfel dat Clarks *tour de force* zeker kan worden aanbevolen als introductie tot talloze aspecten van de Europese stadsgeschiedenis, zowel in de middeleeuwen als in andere periodes. Op het niveau van de ontwikkeling van individuele steden, van de bespreking van specifieke gebeurtenissen of ontwikkelingen en zelfs van algemene interpretaties zijn heel wat van de vermelde zaken echter ook voor debat vatbaar of, in mijn ogen, zelfs simpelweg misleidend. Zoiets is vanzelfsprekend het lot van elke studie met een dergelijke ambitie en reikwijdte, en het vermindert ook de waarde ervan niet als een handboek waaraan studenten vragen kunnen stellen over langetermijntontwikkelingen, over chronologieën, over de relatie tussen bronnen en interpretatie en over de relatie tot oudere en zelfs meer recente inzichten.

Bovendien moeten de meeste historische studies zich, al was het omwille van praktische omstandigheden, op veel punten noodzakelijkerwijze beperken. Vooral wat de geografische begrenzing betreft, is het niettemin bijzonder jammer dat het machtige, eerst Byzantijnse en later Ottomaanse Constantinopel ontbreekt. Zeker in de middeleeuwen was de stad aan de Bosporus de grootste en cultureel meest invloedrijke stad in Europa en tot ver in het Midden-Oosten. Bovendien maakte Constantinopel in de elfde en twaalfde eeuw, samen met talrijke steden in haar aangrenzende Egeïsche en Europese hinterland, een ware commerciële en industriële renaissance door; en ook later, onder het Ottomaanse bewind, had Constantinopel tot diep in de vroegmoderne periode een vergelijkbare en vaak heel positieve impact op Europa. In Clarks overzicht lijkt het echter alsof de Byzantijnse stedelijke wereld aan een seculair proces van voortdurend verval was blootgesteld. Dit roept vragen op over de bredere context van

stedelijk Europa, niet alleen met betrekking tot de Europese periodes van vroegmoderne en moderne expansie, maar ook, zij het op een andere manier, de middeleeuwen.

Een duidelijke analyse van de diversiteit van de Europese stedelijke ervaring was hier zeker op zijn plaats geweest. Het blijft echter raden naar de rol voor het Europese verstedelijkingsproces van ontwikkelingen buiten de grenzen van het continent, bijvoorbeeld van de zilvermijnen in het Centraal-Aziatische Transoxanië (in het huidige Uzbekistan en Kazachstan), van de landroutes die werden gevolgd door joodse en Moslimhandelaren (die overigens niet nalieten om ook opmerkelijke beschrijvingen van vroegmiddeleeuwse Europese staten na te laten), of van de opkomst van Cairo als middeleeuws entrepot van goederen en cultuur. Men zou zelfs kunnen argumenteren dat het Egyptische Cairo, samen met haar zeehaven Alexandrië, een betere exploitatie van Europese rijkdommen mogelijk maakten en zo, *de facto*, tot de belangrijkste steden voor het middeleeuwse Europa moeten gerekend worden.

Clark laat niet na om het verstedelijkte al-Andalus te vermelden, maar over de wellicht veel belangrijker verbindingen met Egypte en de grote rol van Egypte voor onder andere de economische en culturele rol van Venetië komen we als lezer weinig te weten. Een ander element dat slechts bescheiden op de voorgrond treedt, is de aard van het verval van de laatantieke Romeinse stad. Dat was een veel langduriger en complexer fenomeen dan Clark laat uitschijnen, waarbij niet alleen de positie van het platteland relatief versterkte, maar waarbij ook verantwoordelijkheden op stedelijk niveau verschoven naar de staat en de kerk enerzijds en naar een vaak vaag omschreven militair complex anderzijds. Beide verschuivingen sorteerden fundamenteel belangrijke politieke en economische gevolgen voor de post-Romeinse wereld.

Zich inspirerend op Peter Hall, is *the European urban order* één van Peter Clarks kernbegrippen geworden, maar wat betekent zoiets juist? Op enkele plaatsen lijkt hij dit als stedelijke hiërarchieën vorm te geven (of als één hiërarchie). Hoe dergelijke hiërarchieën tot stand zijn gekomen is echter onvoldoende verkend, of wordt te weinig als centrale vraag voor het historische debat naar voren geschoven. Bepaalde analysemodellen of hypotheses, of ze nu economisch van aard zijn of niet, hadden wellicht als een rode draad duidelijkheid kunnen verschaffen doorheen de diverse regionale patronen en hun oorsprong. Dit is uiteraard een van de fundamentele uitdagingen van de stadsgeschiedenis op zich. Eén van Clarks centrale ideeën in relatie met *urban order* is die van de vooruitgang, of zelfs meer specifiek die van de stadsverbetering zoals die in de Engelse stadsgeschiedenis voor de negentiende en twintigste eeuw is uitgewerkt. Een dergelijke benadering is echter per definitie teleologisch van aard. Het proces naar verbetering wordt bovendien vaak als ‘moeilijk’ omschreven, waarbij impliciet wordt gesuggereerd dat het om een bewust proces gaat of om een bijna universele doelstelling, maar was dat wel zo? Buiten China en Japan en mogelijk ook het vroege Romeinse Rijk, biedt het historisch proces voor een dergelijke benadering weinig houvast, en van een dergelijke ideologische constructie is er in de steden van middeleeuws Europa al helemaal geen sprake.

Mijn persoonlijke indruk is dat er wel sporen zijn van ideeën van stedelijke orde, voornamelijk in de vorstelijke houding tegenover steden, maar soms ook in het keizerlijk beleid in het Ottoonse Duitsland of in de kerkelijke ideologie, of in ideeën over de relatie tussen stadsheer en stad, zoals deze in de *quasi-città* in het laatmiddeleeuwse

Italië. Maar deze ideeën worden in het boek nauwelijks verkend. Vragen naar de functie van steden in de ogen van tijdgenoten en naar het benoemen van stedelijke kenmerken en status door tijdgenoten, komen weinig aan bod. In de zoektocht naar een stedelijke orde die verder gaat dan bespiegelingen van kosmologische aard, zou ikzelf meer de klemtoon leggen op de pragmatische ontwikkeling van formeel stadsrecht en stedelijk gewoonterecht als antwoord op de uitdagingen van stedelijke samenlevingsproblemen. Deze uitdagingen vormden een wezenlijke stimulans voor de ontwikkeling van technologische, commerciële, sociale en politieke vaardigheden waarvan de veelzijdigheid weerspiegeld wordt in de overlevende maatschappelijke codes. Dergelijke regels en praktijken dienden op hun beurt als model voor andere steden, waardoor uiteindelijk zoets als een algemeen patroon van stedelijke orde tot stand kwam. Een dergelijke benadering contrasteert in hoge mate met Peter Clarks neiging om specifieke charters en de specificiteit van formele administratieve, juridische en politieke structuren te benadrukken. Hoe belangrijk het ook moge zijn, charters en stedelijke vrijheden waren in de meeste gevallen weinig meer dan een bevestiging van eerdere praktijken.

Ze konden echter ook machtige instrumenten zijn van bescherming tegen externe bedreiging, met inbegrip van de verstrekkers van de vrijheden zelf. Gerechtelijke en politieke structuren waren antwoorden op de fundamentele nood aan vrede en conflictbemiddeling. Ze waren de uitdrukking van een stedelijke consensus waarvoor niet-stedelijke instituties de nodige autoriteit of vaardigheid ontbeerden. Structuren zijn echter verraderlijk, zeker voor historici. Neem bijvoorbeeld de stedelijke consuls, een instelling die teruggaat op de klassieke oudheid. Als zodanig kwam de instelling voor in die steden die in regelmatig contact stonden met het traditionele kerngebied waar ze tot stand was gekomen. Dit belet evenwel niet dat heel vergelijkbare ambten ook konden bestaan in steden elders in Europa, ambten die echter heel anders werden benoemd. Kan het verschijnen van consuls dan zo maar worden gekarakteriseerd als teken van een opkomend municipalisme? Een tijdgenoot vermeldde al, niet zonder reden, dat het twaalfde-eeuwse Londen ook consuls had, namelijk de *sheriffs*, verkozen ambtsdragers die onder meer gerechtstaken hadden. Bovendien zijn er ook meerdere referenties naar Londense *senatoren*. Peter Clark benadrukt spanningen, rivaliteit en sociale verschillen in de middeleeuwse steden, maar laat na het belang van sociale consensus voor besluitvorming te vermelden of, bij ontstentenis van consensus, van ideeën over gerechtigheid. In deze problematiek ligt een interessant debat over de middeleeuwse steden als voedingsbodem van latere politieke instellingen.

Het procesmatige karakter van stedelijke groei, stedelijke hiërarchieën en instellingen wordt in het boek op een nadrukkelijke wijze centraal gesteld. Golven, crescendo's, veranderingen en omkeringen worden daarbij herhaaldelijk gesignaleerd. Dit roept herinneringen op aan de schaamteloosheid en de drukte van de markten, zoals die werden opgeroepen in de legendarische statuten van het forum van Constantinopel door Gilbert Dagron of in Roy Porters levendige verslag van de opkomst van de twintigste-eeuwse voorsteden van Londen. Maar in het dominante vooruitgangsdiscours worden ook enkele significante terugslagen over het hoofd gezien, niet in het minst de negende-eeuwse achteruitgang van verstedelijking en commercialisering in Noordwest-Europa, die pas in de elfde eeuw opnieuw werd goedge maakt. Paradoxaal worden zo de heel aanzienlijke stedelijke en culturele verwezenlijkingen van de zevende en achtste eeuw

geminimaliseerd. Die gingen heel wat verder dan de al te veel benadrukte *emporia* zoals Dorestad, waarvan steeds wordt beweerd (op basis van vaak verkeerd toegepaste theorieën) dat ze niet echt ‘stedelijk’ waren. Het Antwerpen van de ‘gouden’ zestiende eeuw droeg nochtans met veel trots het epitheton van handelsemporium. Hoe cruciaal de notie van het historische *proces* in het boek ook is, soms worden de economische, sociale of culturele transformaties te weinig rigoureus verkend. Ik vraag mij zelfs af of Peter Clark zichzelf zou rangschikken onder wat in archeologische theorie *processualists* worden genoemd, of dat hij eerder, zoals ikzelf, neigt naar het *post-processualisme*, waarbij veel gewicht wordt toegekend aan contingentie en *agency*.

Alleszins is in het boek een kans gemist om meer nadrukkelijk het hele scala van contemporaine percepties van steden en ideeën hieromtrent bij onder andere vorsten, clerici en kooplieden te verkennen. Er is nochtans heel wat materiaal beschikbaar, vooral vanaf de twaalfde eeuw, geschreven door filosofen, theologen, dichters, hagiografen, reizigers, juristen, kroniekschrijvers, enzovoort. De stad werd rond 1150 een onderwerp van belangstelling voor de steeds meer universitair gevormde elites. Visuele representaties en zelfs het vermogen om het stedelijk landschap en de stedelijke geschiedenis op welke wijze ook te visualiseren ontwikkelden zich snel vanaf dezelfde periode. Dit waren ongetwijfeld antwoorden op een veranderende stedelijke omgeving en het waren alleszins geen verwezenlijkingen die pas op het conto van de late middeleeuwen of de renaissance kwamen.

Dat laatste geldt ook voor de steeds talrijke wordende herkomstmythes in deze periode. Een van de meest invloedrijke historische (of in onze ogen quasi-historische) beschrijvingen van Londen, die eeuwenlang toonaangevend is geweest, werd geschreven rond 1130 en schreef het ontstaan van de stad toe aan de Trojanen. Demonstreren dat de eigen stad minstens een gelijke ouderdom kon voorleggen als Rome was belangrijk in een wereld waarin Rome nog steeds de standaard van stedelijkheid en autoriteit was. Andere Europese steden ontwikkelden, soms verbazingwekkend veel later, vergelijkbare ideeën of ze verwezen naar helden om zich zelfs nog een hogere anciënniteit en status dan Rome aan te meten. Milaan en Napels zijn hiervan mooie voorbeelden. Mede omwille hiervan, maar ook omdat de confrontatie met stedelijke ruimtes, gebouwen en ecologie te weinig wordt aangegaan is het hoofdstuk over cultuur en landschap wat teleurstellend

Andere onderwerpen worden dan weer te weinig procesgericht benaderd. Vooral voor de relatie tussen stad en platteland is dat het geval. Uiteraard wordt er gesteld dat stedelijke groei voortkwam uit demografische en agrarische groei. Maar de complexe interactie tussen ontwikkelde landbouw enerzijds en de vraag vanuit de stedelijke samenleving in bijvoorbeeld Andalusië, Emilia-Romagna, Vlaanderen en de zuidelijke en oostelijke delen van Engeland anderzijds, komt veel minder aan bod. Zelfs als we het nochtans al meermaals bewezen argument, dat steden aan de *oorsprong* van landbouw kunnen liggen, niet aannemen, wijst de interactie tussen beide wel op de inherente aantrekkingskracht van steden als plaatsen van veiligheid, cultuur en opportuniteit – elementen waarop een geïntegreerd platteland zeker zou reageren. Men kan zelfs stellen dat dit de hoeksteen was van het stedelijk beleid van de Angelsaksische koning Alfred in het negende-eeuwse Engeland. Vaak was die reactie van het platteland op een stedelijke aanwezigheid er wel en echte hongersnood bleef daardoor een relatief zeldzaam fenomeen.

Een onderwerp waar mediëvisten zelf meer belangstelling voor zouden moeten ontwikkelen, is zeker de taal, en meer bepaald het gebruik van taal voor verschillende doeleinden en in verschillende contexten van meertaligheid en talige uitwisseling. Talige activiteiten weerspiegelen sociale, economische en politieke praktijken of zijn er alleszins door beïnvloed. Een verwante, maar minder volatiele discipline is het onderzoek van het benoemen zowel van personen als van plaatsen in steden. Waar het eerste ons kan inlichten over beroepen en migratie en zo aanwijzingen kan leveren voor culturele invloeden en gevoelens als familie-identiteit of het 'behoren tot', kan de tweede informatie leveren over stedelijke plaatsen en ruimtes en dus over patronen van communicatie en socialisering, over sociale en economische geografie en de materiële omgeving in periodes waar bronnen over dergelijke problemen bijzonder schaars zijn. Deze benadering zou de analyse van het sociale leven en het stedelijke landschap voor deze periode zeker hebben geholpen.

Deze suggesties zijn natuurlijk geïnspireerd door de praktijk van de stadsgeschiedenis in de voorbije decennia en door de manier waarop de discipline er in geslaagd is om relatief gefragmenteerde bronnen te incorporeren in of aan te passen aan nieuwe vraagstellingen, zeker voor de middeleeuwse periode die onderzoeksmethodes en een bronnenkritiek vereist waarmee specialisten van latere periodes nauwelijks vertrouwd zijn. Het is voorlopig nog weinigen gelukt stadsgeschiedenis, met de bagage aan sociale wetenschappen en de specifieke observatiewijze van hedendaagse narratieven die er vaak mee gepaard gaan, te verzoenen met de specificiteit van de mediëvistiek – vooral ook omdat de traditionele stadsgeschiedenis er nauwelijks in is geslaagd om de materiële en archeologische realiteiten, die uiteraard bij uitstek voor de middeleeuwse periode van cruciaal belang zijn, in de analyse van stedelijke realiteiten te betrekken. Peter Clark heeft dit dilemma willen oplossen door de stedelijke vooruitgangsidee als paradigma naar voren te schuiven en daarbij de voortdurende spanningen en conflicten in de stedelijke middeleeuwse samenleving als maatstaf voor vooruitgang te gebruiken. Voor deze aanpak valt heel wat te zeggen, maar ze laat wel vele vragen onbeantwoord en nog veel meer vragen ongesteld over wat mensen dachten waar steden echt voor stonden. In een synthese is zoiets uiteraard onvermijdelijk, maar vragen stellen en ze trachten te beantwoorden blijft wel één van de centrale wegen waarlangs de historische studie vooruitgaat.

Deze conclusie stelt op zich al, zij het heel voorlopig, de vraag naar het waarom van stadsgeschiedenis zelf. Ik zou willen suggereren dat de stad een specifiek nederzettingstype is en een activiteit die in heel verschillende geografische en culturele contexten en in heel verschillende periodes kan voorkomen, maar die een aantal kenmerken gemeen heeft. Steden zijn uitstekende plaatsen om het menselijk gedrag doorheen de tijd te bestuderen, vooral als setting van een unieke concentratie en interactie van verschillende types personen, activiteiten en ideeën, maar die ook de bredere wereld reflecteren. Net zoals steden een voortdurende aantrekking uitoefenen op hun inwoners, zouden ze om die reden ook steeds de aandacht van historici moeten trekken. Ze laten de integratie toe van vele verschillende onderzoeksmethodes en paradigma's. Zo belichten ze de vele facetten van het verleden, stedelijk en landelijk, ideologisch en concreet, theoretisch en pragmatisch. Peter Clarks synthese is ongetwijfeld een stap in dat proces.

Het falen van de vroegmoderne stad, 1500-1800?

BRUNO BLONDÉ (CENTRUM VOOR STADSGESCHIEDENIS, UNIVERSITEIT ANTWERPEN)

GRIET VERMEESCH (CENTRE FOR HISTORICAL RESEARCH INTO URBAN TRANSFORMATION PROCESSES, VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL)

Wanneer een stadshistoricus van het formaat van Peter Clark na decennia lezen, doceren en onderzoeken zijn ideeën aan het papier toevertrouwt, dan maakt hij – of hij het nu wil of niet – een ‘statement’. En in principe kan men nergens beter nagaan wat Peter Clark werkelijk bezielt en drijft, dan in de bladzijden waarin hij de vroegmoderne periode onder handen neemt. Het is immers in de eeuwen tussen Renaissance en Verlichting dat Peter Clark een soort thuismatch speelt.¹

Stadsgeschiedenis is niet voor niets een discipline die maar moeizaam een eigen identiteit vindt. Terwijl voor sommigen de stad een lege doos is, een container of decor waarin zowat alle maatschappelijke processen zich afspelen, is het in de ogen van anderen veel meer dan dat. De stad is dan ook een ‘agent’ van continuïteiten en discontinuïteiten en zou als onafhankelijke variabele bijgevolg een belangrijke motorfunctie vervullen in grote historische processen.² De vraag is dus of en hoe ‘stedelijkheid’ een kwalitatieve analytische meerwaarde biedt die historici kan helpen hun werk te conceptualiseren en hen inspireert om historische ontwikkelingen te duiden en te verklaren. Al in de jaren negentig van de vorige eeuw wezen Richard Rodger en Charles Tilly op de tamelijk eclectische benadering van het verleden dat het werk van nogal wat stadshistorici typeert. De stedelijke context van hun onderwerp zou historici immers verleiden tot een soort holistische benadering waardoor uiteindelijk een soort stedelijke versie van de *histoire totale* wordt verwezenlijkt. Dat daarbij gedetailleerde empirische gevalsanalyses gekoppeld kunnen worden aan grote en complexe historische processen is weliswaar mooi, maar de aandacht voor veranderingen op macro-niveau had stadshistorici toch nog onvoldoende verleid tot theorievorming, het stellen van ‘grote vragen’ en werkelijk interdisciplinair engagement.³

Op het eerste zicht lijken de kritieken van Rodger en Tilly in deze synthese van Peter Clark niets aan actualiteitswaarde verloren te hebben. Peter Clark hanteert een zorgvuldig opgebouwde en zeer rijk gedocumenteerde en comparatieve maar uiterst descriptieve stijl. Wie in dit boek op zoek gaat naar expliciet geformuleerde grote vragen, komt bedrogen uit. Ook de hoofdstukken over de Nieuwe Tijd volgen een vrij

1 P. Clark en P. Slack (red.), *Crisis and order in English towns, 1500-1700* (Londen 1972); P. Clark (red.), *The early modern town* (Londen 1976); P. Clark (red.), *Small towns in early modern Europe* (Cambridge 1995); P. Clark, *The English alehouse: a social history, 1200-1830* (Londen 1983); P. Clark en D. Souden (red.), *Migration and society in early modern England* (Londen 1987); P. Clark en B. Lepetit (red.) *Capital cities and their hinterlands in early modern Europe* (Aldershot 1996); P. Clark (red.), *Cambridge urban history of Britain: II: 1540-1840* (Cambridge 2000); P. Clark, *British clubs and societies, 1500-1800: the origins of an associational world* (Oxford 2000).

2 J. Le Goff, ‘The town as an agent of civilisation c.1200 - c.1500’, in: C. Cipolla (red.), *The Fontana economic history of Europe. The Middle Ages, I* (Londen en Glasgow 1972) 71-106.

3 R. Rodger, ‘Urban history: prospect and retrospect’, *Urban history*, 19 (1992) 1-22; R. Rodger, ‘Theory, practice and European urban history’, in: R. Rodger (red.), *European urban history. Prospect and retrospect* (Leicester 1993); C. Tilly, ‘What good is urban history?’ *Journal of urban history*, 22 (1996) 702-719. Zie ook J.-L. Pinol, ‘Introduction générale’, in: J.-L. Pinol (red.), *Histoire de l’Europe urbaine*. 2 vols (Parijs 2003) 7-14.

traditionele structuur, waarin eerst de patronen en trends van verstedelijking en ontstedelijking aan bod komen, nadien gevolgd door een economische, sociale, culturele, ruimtelijke en politieke geschiedenis van de vroegmoderne stad.

Wie echter tussen de lijnen leest, kan niet anders dan vaststellen dat Peter Clark wel degelijk een impliciete visie heeft op de bijdrage van steden aan de Europese geschiedenis. Al in de inleiding van zijn opus magnum staat overigens met zoveel woorden dat steden ‘an essential driving force in European transformation’ geweest zijn (p. 13) en bij nader inzien geldt dat ook voor de stad in de Nieuwe Tijd. Bij het verklaren van processen van regionale verstedelijking en ontstedelijking, bijvoorbeeld, benadrukt Clark het belang van ‘new bursts of urban energy, new shifts in direction, and new phases of innovation (that) have come in response to periods of crisis’ (p. 363). Deze stedelijke energie werd, in zijn ogen, vooral gefaciliteerd door kwalitatief stedelijk leiderschap. Daar waar stedelijke bestuurlijke elites voldoende autonoom waren om te handelen, en bovendien getuigden van ‘imaginative leadership’ (p. 365), konden steden bedreigingen ombuigen in opportuniteiten.

Vertrekkend van het wat bewust provocerende uitgangspunt dat de vroegmoderne stad ook wel eens gefaald zou kunnen hebben, willen we – met Peter Clark – in deze bijdrage de vraag oproepen naar de manier waarop de vroegmoderne stad een mogelijke dynamiserende functie vervulde in de Europese geschiedenis. In welke mate suggereert de geschiedenis van de vroegmoderne stad het voorkomen van stedelijke energie? Welke aanwijzingen zijn er voor het ontstaan van een weerbare stad, die wist om te gaan met de objectieve problemen zoals een groeiende sociale kloof, economische competitie, en dergelijke meer? In onze zoektocht naar het antwoord op die vragen volgen we deze structuur: eerst zullen we stilstaan bij politieke ontwikkelingen, vervolgens ingaan op sociale en economische veranderingen, en tot slot aandacht besteden aan innovaties in de culturele sfeer.

De politieke dimensie: kwalitatief leiderschap in de vroegmoderne steden?

Zonder het als dusdanig te benoemen, stelt Peter Clark een eigenaardige paradox vast. Enerzijds werd de vroegmoderne stad geconfronteerd met een afnemende autonomie, ten voordele van de uitbouw van de macht van de staat. Anderzijds was er een sterke groei van stedelijke activiteit en – daarmee verbonden – het stedelijk ambtenarenapparaat. Deze uitbreiding had alles te maken met toegenomen sociale problemen, juridische conflicten, infrastructurele problemen en de nood aan het onderhouden van relaties met een steeds sterker wordende centrale staat. Volgens Clark bleven veel inspanningen tijdens de zestiende en de zeventiende eeuw echter nog zonder effect, niet in de laatste plaats door verstikkende financiële problemen.

Die financiële problemen werden veelal in de hand gewerkt door de sterker wordende centrale staat die de steden onder druk zette om oorlogen met buitenlandse heersers te financieren. Hoewel hoofdsteden en steden met militaire functies tussen 1500 en 1700 ook wel baat hadden bij de groeiende staat, was deze volgens Clark door de band genomen ‘bad news for cities’ (p. 202) en was de staatsvorming een proces met in het beste geval een handvol incidentele terugverdieneffecten voor de steden. Eén en ander zou tijdens de achttiende eeuw veranderd zijn. Door het streven naar een sterkere ‘nationale’ economie en door Verlichtingsideeën voerden staten steeds meer

een beleid waarvan steden konden profiteren. De achttiende-eeuwse inspanningen om de infrastructuur te verbeteren zijn daar een bekend voorbeeld van. Bovendien nam de kwaliteit van stedelijk beleid in de achttiende eeuw volgens Clark toe. Hoewel er nog steeds problemen waren, onder meer van financiële aard, konden bestuurlijke elites op meer geprofessionaliseerde ambtenaren beroep doen.

Op deze analyse van vroegmoderne stedelijke politiek moet een en ander worden aangemerkt. Vooreerst vinden we er geen argumenten voor *imaginative leadership* in terug, zoals dat in de conclusie zo nadrukkelijk wordt naar voor geschoven. We lezen daarentegen vooral over het steeds sterker worden van oligarchische bestuursvormen. Nu kunnen er zowel voor- als tegenargumenten worden gegeven voor de stelling dat een oligarchie beter zou besturen, een oefening die Clark zelf overigens niet maakt. Een kleinere groep bestuurders kan wellicht sneller beslissen. In de Nieuwe Tijd waren het veelal renteniers die zich engageerden in stedelijk bestuur en zij waren wellicht de enigen die veel tijd konden vrijmaken voor bestuurlijke taken.⁴ Anderzijds moet een beperking van toegang tot bestuurlijke posities veel talent hebben buitengesloten. In laat zeventiende-eeuws Dijon werden juristen bijvoorbeeld stelselmatig geweerd uit het stadsbestuur.⁵ Bovendien stelden leden van een oligarchisch bestuur hun familiale belangen vaak boven die van de stedelijke bevolking, zoals hen door tijdgenoten wel eens werd verweten.⁶

Een tweede reflectie betreft Clarks stelling dat bestuurlijke initiatieven in de zestiende eeuw weinig effect hadden, in tegenstelling tot die van de achttiende eeuw. Als dat zo was, dan zou dat moeten worden hard gemaakt met concrete voorbeelden. Pogingen tot rationalisering van de armenzorg werden in de Zuidelijke Nederlanden bijvoorbeeld evengoed in de zestiende eeuw als in de achttiende eeuw ondernomen, hoewel ze in beide gevallen weinig duurzaam bleken te zijn.⁷ Achttiende-eeuwse steden waren inderdaad voorwerp van infrastructurele opwaardering, maar – zoals Clark zelf stelt – bleef die *urban renaissance* veelal beperkt tot de centrale districten van steden waar vooral de elites zich ophielden. Kortom, Clarks analyse levert weinig munitie voor zijn stelling dat ‘stedelijke energie’ in de hand werd gewerkt door kwalitatief leiderschap, en dat het stedelijk beleid meer vruchten zou hebben afgeworpen in de achttiende eeuw.

Een derde element van discussie is de relatie tussen stad en staat zoals die in zijn analyse naar voor komt. Daarin lijken steden relatief passieve spelers die overgelaten worden aan de grillen van de centrale staat. Terwijl die hen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw vooral geldmiddelen afperst om oorlogen te kunnen voeren, zien steden hun autonomie afnemen. Als de centrale staat in de achttiende eeuw door militaire overwegingen en door de ideeën van de Verlichting initiatief neemt om de ‘nationale economie’ te versterken, dan kunnen steden daar positieve effecten van ondervinden. De onderworpen stad is echter zelf geen agent van verandering.

4 Cf. Webers term ‘Abkömmlichkeit’. C. Friedrichs, *Urban politics in early modern Europe* (Routledge 2000) 18.

5 M.P. Breen, *Law, city and king. Legal culture, municipal politics, and state formation in early modern Dijon* (Rochester 2007).

6 J. Adams, *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca en Londen 2005).

7 E. van Nederveen-Meerkerk en G. Vermeesch, ‘Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)’, in: M. van der Heijden (e.a.) (red.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154.

Clark beschrijft de vroegmoderne politieke geschiedenis dus grotendeels als een van bovenaf gestuurd proces, hetzij vanuit de elites op centraal niveau, hetzij vanuit elites op stedelijk niveau. Hij gaat daarmee voorbij aan een intussen goed ontwikkelde historiografische traditie waarin wordt benadrukt dat ook sociale groepen die buiten het centrum van de politieke macht vielen zowel de stad als de staat als organisatorisch kader aanwendden, en er zo zelf mee vorm aan gaven.⁸ Vroegmoderne stedelijke bestuurders vertoonden naar huidige maatstaven bijvoorbeeld opvallend weinig daadkracht en wachtten vaak het initiatief van hun medeburgers af – onder de vorm van petitie – vooraleer ze tot het uitstippelen van wetgeving overgingen.⁹ Ook de staat was een organisatorisch kader waar tal van groepen gebruik van maakten om specifieke doelstellingen te bereiken.

Kortom, ‘de stad’ komt hier hoegenaamd niet als een ‘agent van verandering’ naar voren. Nochtans had meer aandacht voor het veel complexere verband tussen stad, staat en de manier waarop stedelijk beleid tot stand kwam, de meerwaarde van stadsgeschiedenis voor de politieke geschiedenis kunnen illustreren. Door de activiteiten van stedelijke sociale groepen op stedelijk en staatsniveau onder de loep te nemen, draagt stadsgeschiedenis immers bij tot een veel exacter en genuanceerder beeld van de algemene politieke geschiedenis. Dat door de groei van de vroegmoderne staat nogal wat inkomstenstromen in de richting van de stad werden omgebogen, en dat de staatsvormingsprocessen de facto ook geleid hebben tot een versterking van specifieke stedelijke elites, geeft al aan hoe complex het samenspel in de stedelijke realiteit was.¹⁰ Met de gegroeide inkomens en verbeterde sociale posities van overheidsdienaars allerhande, is meteen de overgang gemaakt naar de evaluatie van de stad in de modernisering van de Europese economie.

Op zoek naar de economische dimensie: waren de ‘nieuwe tijden’ de echte ‘middeleeuwen’ van de Europese geschiedenis?

‘By the late eighteenth century, much of the template for a modern urban economy had been sketched: an increasingly sophisticated marketing and distribution system with the growing importance of retail shops; industrial specialization, product innovation, industrial districts, and even the first factories; the rise of large-scale intercontinental trade; and the explosive growth of the service sector.’ (p. 157). Aan het woord is opnieuw Peter Clark, in het besluit op zijn in alle opzichten zeer uitgebalanceerd en genuanceerd hoofdstuk over de economie van de vroegmoderne stad.

Toen Hohenberg en Lees hun *The making of urban Europe* schreven, waren ze zo sluw om de vraag naar de relatie tussen stedelijke en economische groei grotendeels te ontwijken door het wel en wee van de vroegmoderne stad in een cyclisch model met

8 W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics, 1500-1700* (Berkeley 1998); M.J. Braddick, ‘State formation and social change in early modern England: a problem stated and approaches suggested’, *Social history*, 16 (1991) 1-17; M.J. Braddick, *State formation in early modern England, c. 1550-1700* (Cambridge 2000) 101-175; S. Hindle, *The state and social change in early modern England, c. 1550-1640* (Basingstoke 2000) 146-175; W.P. Blockmans (e.a.) (red.), *Empowering interactions. Political cultures and the emergence of the state in Europe 1300-1900* (Ashgate 2009).

9 Zie bijvoorbeeld H. van Nierop, ‘Popular participation in the Dutch Republic’, in: P. Blicke (red.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 272-290; Friedrichs, *Urban politics*, 38-39.

10 A. Cowan, *Urban Europe, 1500-1700* (Londen 1998) 194.

een neo-Malthusiaanse signatuur te gieten.¹¹ Net zoals Peter Clark, wezen ook zij echter op mechanismen en productiviteitsverbeteringen allerhande die er tegen het einde van de Nieuwe Tijd toe bijdroegen dat de neo-Malthusiaanse grenzen een eind konden opschuiven.¹² Al bij al echter is het beeld over de bijdrage van de stad aan economische groei en ontwikkeling in de nieuwe tijden op zijn zachtst uitgedrukt genuanceerd, geografisch enorm gediversifieerd en doorgaans eerder somber.¹³ Terwijl de succesverhalen van Amsterdam, London, Hamburg en Bremen uitzonderingen waren, stakte het stedelijke systeem in zuidelijk Europa zelfs helemaal. Het verwondert dan ook niet dat Peter Clark, die de literatuur als weinig anderen kent, zich uiterst genuanceerd uitlaat over de bijdrage van de stad aan het economische ontwikkelingsproces. Terwijl hij de late nieuwe tijden identificeert als ‘modern’ en ‘a time of critical transition for European cities’ met ‘a loose urban network that was becoming consolidate across the continent and new kinds of city that started to proliferate – powerful capital cities, Atlantic ports, industrial towns and the first leisure resorts’ (p. 109), haast hij zich om eraan toe te voegen dat het Europees stedensysteem nog uiterst fragiel was, zoals bleek uit nogal wat stedelijk wedervaren tijdens de woelige Franse Revolutie.

Clark mag dan al een gematigd optimist zijn, veel van zijn analyses staan of vallen met de gekozen termini. Het door hem beschreven groeiproces kwam immers pas zeer laat op gang (p.139-140). Door het vroegmoderne Europa te laten eindigen in 1800 en niet in 1750, wat voor het economische luik alleszins een verstandiger keuze zou geweest zijn, wordt het geciteerde eindoordeel over de ‘overall performance’ van de vroegmoderne stad immers fundamenteel vertekend. Nogal wat van de hefbomen van vernieuwing die Clark identificeert zijn immers typisch achttiende-eeuws. Dat geldt vooral voor de zogenoemde ‘urbanisation from below’, waarbij voor het eerst sinds de volle middeleeuwen de stedelijke groeidynamiek niet langer door de grote steden alleen werd gedragen. De ontwikkelingen na 1750 vertroebelen een klare kijk op wat er zich de drie eeuwen voordien heeft afgespeeld.

Peter Clark onderkent dat de zestiende-eeuwse urbanisatie van Europa gedreven werd door demografische groei, maar onvoldoende geschraagd werd door technologische ontwikkelingen en productiviteitsverbeteringen, met de haast onvermijdelijke en gekende omslag in de eeuwen nadien tot gevolg. Wij zouden geneigd zijn het grotendeels met Clark eens te zijn, maar het valt te betwijfelen of het contrast tussen de achttiende-eeuwse ontwikkelingen die stedelijk Europa aan de startlijn van de moderniteit zouden gebracht hebben enerzijds en sommige zestiende-eeuwse ‘urban achievements’ anderzijds werkelijk zo groot was. Wordt de moderniteit van sommige achttiende-eeuwse ontwikkelingen niet te gemakkelijk opgeblazen omdat we in de achteruitkijkspiegel onvermijdelijk ook de spectaculaire negentiende-eeuwse verstedelijking in beeld hebben? En gaan we dan niet voorbij aan de authentieke bijdrage van eerdere ontwikkelingen? Die vragen overstijgen natuurlijk de spankracht van dit essay, maar sommige eenvoudige vaststellingen manen alvast aan tot voorzichtigheid in het contrasteren van de zestiende-eeuwse ‘demografische’ groei met de achttiende-eeuwse ‘modernisering’. Of men nu de door Paul Bairoch of door Jan de Vries ver-

11 P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe, 1000-1950* (Cambridge 1985) 113-120.

12 Ibidem, 134-136.

13 Cowan, *Urban Europe*, 194.

zamelde cijfers als uitgangspunt neemt, doet er daarbij nauwelijks toe.¹⁴ Feit is dat niet achttiende-eeuws maar zestiende-eeuws Europa de sterkste en meest algemeen verspreide stedelijke groei gekend heeft. Minstens even opmerkelijk is de vaststelling dat de Malthusiaanse slingerbeweging nadien slechts een al bij al beperkte invloed had op de sterkte van het stedelijke weefsel. Wanneer men weerstaat aan de verleiding om te zeer te focussen op de oogverblindende maar eerder atypische aangroei van de Engelse stad – dat is een relativering die Peter Clark overigens zelf ook aanbrengt (p. 157) – lijkt de stedelijke motor van achttiende-eeuws Europa zelfs wat te sputteren.

De ‘retail developments’ kunnen hier als parsprototo genomen worden omdat ze in het denken van Peter Clark een bijzonder belangrijke bijdrage zouden hebben geleverd aan de modernisering van de achttiende-eeuwse stedelijke wereld.¹⁵ Het is zeker zo, dat de kleinhandelssector toen de wind in de zeilen had. De opvallende groei van de kleinhandel tijdens de achttiende eeuw betekende niets meer of minder dan ‘a vital part of the process by which domestic and international trade became integrated and focused on early modern towns’ (p. 152). Zelfs in steden en streken die niet bepaald uitblonden door economisch dynamisme boekten de winkeliers een serieuze terreinwinst. Ze zagen hun rangen, zowel in absolute als relatieve zin aangroeien, en die versterking ging in de regel niet ten koste van hun inkomensposities. Een succesverhaal dus. Het groeiende belang van geïmporteerde koloniale producten in het doorsnee uitgavenpatroon van de West-Europeaan zat daar zeker voor veel tussen, maar ook de veranderingen in de materiële cultuur waren mee verantwoordelijk.¹⁶ Parijse ‘merciers’ en Haagse modewinkels dankten immers hun strategische macht in toenemende mate aan hun rol als smaakadviseurs en middelaars in een verbruikspatroon dat steeds minder duurzaam werd, maar ook design- en modegevoeliger. Het succesverhaal van de achttiende-eeuwse winkelgroei moet echter ook sterk gerelativeerd worden. In de eerste plaats lijkt er geen rechtstreeks verband te hebben bestaan tussen groeiend kleinhandelssucces en economische groei. De achttiende-eeuwse winkels blonken niet uit door substantiële productiviteitswinsten en in de meeste gevallen vertaalde zich dat ook in hun uitzicht en inrichting. Als de sector groeide, dan gebeurde dat bovendien langs de platgetreden paden van persoonlijke klantenbinding.¹⁷ Er waren natuurlijk uitzonderingen, maar de grote meerderheid van de als paddenstoelen uit de grond rijzende winkels zag er in 1800 nog steeds ‘erg middeleeuws’ uit.¹⁸

De idee dat de distributiesector zo sterk kan gegroeid zijn zonder dat noemenswaardige productiviteitsstijgingen plaats grepen en inkomensverlies geleden werd, heeft verre gaande implicaties. Het betekent immers dat de Europese consumenten

14 P. Bairoch (e.a.), *La population des villes Européennes, 800-1850* (1988); J. de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (Londen 1984).

15 Voor een radicale afwijzing van het moderniteitsperspectief zie C.R. Friedrichs, *The early modern city, 1450-1750* (Londen 1995) 12, 90-113.

16 I. van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca.1648-ca.1748)* (Amsterdam 2007); I. van Damme, ‘Changing consumer preferences and evolutions in retailing. Buying and selling consumer durables in Antwerp (c. 1648-c. 1748).’ in: B. Blondé (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout 2006) 199-233.

17 B. Blondé en N. Coquery, ‘Introduction’, in: B. Blondé (e.a.) (red.), *Retailer and consumer changes in early modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2005).

18 B. Blondé en I. van Damme, ‘The shop, the home and the retail revolution: Antwerp, seventeenth-eighteenth centuries’, *Citté E Storia*, (2007) 335-350.

in de Verlichtingseeuw een steeds groter deel van hun budget en van hun tijd aan het 'shoppen' zelf wilden spenderen, maar ze deden dat *ondanks* de hoge transactiekosten die ermee gepaard gingen.¹⁹ Is het dan stoutmoedig om te beweren dat de toen ontluikende 'shopping culture' eigenlijk een soort antwoord was op een 'retail problem'? Een antwoord waarbij consumenten tijd- en geldverlies middels een toe-eigeningsproces hebben omgesmeed in een aangenaam tijdverdrijf? Men hoeft het met deze laatste, ongetwijfeld veel te provocerende, stelling niet eens te zijn, om toch te zien dat er vanuit economisch oogpunt eigenlijk nauwelijks iets modern was aan de achttiende-eeuwse kleinhandelsgroei.

De sociale consequenties van de moeizame economische ontwikkeling, die ook op het algemene plan kon worden vastgesteld, waren groot. Met de sociale draagkracht van de stedelijke samenlevingen ging het immers niet noodzakelijk de goede kant op. Op p. 158 heeft Clark het over 'a deteriorating social situation for many people' en verderop bevat het boek verpletterend bewijs over de Malthusiaanse schaar die reële lonen in de achttiende eeuw onderuit haalde en voor 'mounting social problems' zorgde (p. 173). Toegegeven, de Engelse casus noopt tot voorzichtig optimisme: de middengroepen deden het daar immers uitstekend, zozeer zelfs dat de sociale grenzen er vervaagden.²⁰ En ook buiten Engeland zien we hoe middengroepen en stedelijke elites steeds nadrukkelijker op elkaar gingen lijken (p. 176). De vraag is echter wat die 'klassevervaging' betekende voor de 'gewone stedeling en sterveling'? En hoe nieuw was dat eigenlijk? Ook de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse stedelijke samenlevingen van de Lage Landen waren vaak al bijzonder gediversifieerd, met sterke middengroepen die hoge inkomens verdienden en zelfs opgewassen bleken te zijn tegen uitholling door de fameuze prijsrevolutie.²¹ Het is niet nodig er hier op te wijzen, dat iets vergelijkbaars niet alleen van de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw, maar zeker ook van de Nederlandse economie in de zeventiende eeuw gezegd kan worden. Maar de uitwerking van casussen zoals Antwerpen, Amsterdam, en Londen, die blaken van *urban achievement*, heeft iets misleidend.²² Het gaat immers voorbij aan het – al bij al – eerder trage en matige groeitrajec dat stedelijk Europa in de eeuwen tussen 1450 en 1750 heeft afgelegd.²³

Misschien waren de nieuwe tijden in de economische geschiedenis van West-Europa wel de échte 'middel-eeuwen'. Stedelijke groei kwam voor – uiteraard – maar niet zelden werd het succes op de ene plaats onmiddellijk ongedaan gemaakt door een tegenslag elders. De groei was chronologisch en geografisch altijd eerder selectief. Stedelijk Europa 'crept upwards at a snail's pace', om het met de woorden van Jan de Vries te zeggen.²⁴ En zonder de oude discussie over de stad als parasiet of stimulans nieuw leven

19 J. de Vries, *The industrious revolution. Consumer behaviour and the household economy, 1650 to present* (Cambridge 2008) 169-170.

20 P. Earle, *The making of the English middle class. Business, society and family life in London, 1660-1730* (Londen 1989).

21 B. Blondé en J. Hanus, 'Beyond building craftsmen. Economic growth and living standards in the sixteenth-century Low Countries. The case of 's-Hertogenbosch (1500-1550)', *European review of economic history*, (forthcoming).

22 P. O'Brien, M. 't Hart en D. Keene (red.), *Urban achievement in early modern Europe: golden ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001).

23 J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth. A survey of the European economy, 1500-1800', in: M. Prak (red.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800* (Londen/New York 2001) 69-87.

24 De Vries, *European urbanization*, 254.

in te willen blazen,²⁵ kan men er toch niet aan voorbijgaan dat de stedelijke groei in de nieuwe tijden vaak meer te danken heeft gehad aan de herverdeling van inkomensstromen dan aan het genereren van economische groei. Wie bovendien voorbij de macro-economische cijferdans kijkt en oog heeft voor het leven van de 'gewone' stedelingen kan moeilijk anders dan besluiten dat de stad van de Nieuwe Tijd gefaald heeft. Ze faalde waar het erop aankwam een antwoord te vinden op de structurele armoede-problematiek, kansen te scheppen voor substantiële sociale emancipatie en een toegang te bieden voor de groeiende sociale ongelijkheid (p. 159-178).

Op zoek naar 'stedelijke energie': kan de *urban renaissance* de stad van de Nieuwe Tijd redden?

Misschien biedt de 'stadscultuur' wel een uitweg uit de pessimistische impasse waarin het politieke en sociaal-economische verhaal uit de vorige bladzijden ons gebracht heeft? We moeten maar rondom ons kijken om vast te stellen, dat de Europese steden tijdens de voorbije jaren kosten noch moeite hebben gespaard om zichzelf via ondermeer publieke investeringen, stedenbouw, processen van gentrificatie, investeringen in cultuur en vrije tijd, en het stimuleren van festivals opnieuw een aantrekkelijk, jong, dynamisch, en soms letterlijk ook 'sexy' uitstraling te geven. Na decennia van stadsvlucht en stadsuitholling lijkt de stad weer helemaal 'terug van weggeweest' en die (hoopgevende) stedelijke renaissance doet zich voor *ondanks* de afwezigheid van een substantiële inkomensgroei. Stedelijke elites doen dit vaak in de context van een vertraagde economische groei en zowat elke stad wordt in dat proces ook geconfronteerd met ernstige budgettaire beperkingen en sociaal-economische en politieke krachten die het stedelijke niveau ver overstijgen. Iets vergelijkbaars heeft zich misschien ook in de vroegmoderne stad voorgedaan. De shopping- en vrijetijdscultuur waar Peter Clark in zijn *European Cities* zo hoog op inzet vormt daar maar een onderdeel van.

Jan de Vries vond in 1984 nog dat de idee van een *urban way of life* in de Nieuwe Tijd onderworpen was aan 'severe limitations'. Van een heuse 'behavioral urbanisation' was in zijn ogen geen sprake.²⁶ Daarmee sloeg hij de bal helemaal mis en Peter Clark heeft overschot van gelijk wanneer hij aan de stadscultuur juist een grote vernieuwende kracht toedicht. Men kan zich zelfs de vraag stellen of stadscultuur geen centripetale kracht was in een stedelijk systeem, dat zich door de groei van handelsmetropolen en hoofdsteden steeds meer uit balans ontwikkelde ten voordele van de grote groeikernen. Eén van de agglomeratievoordelen in het vroegmoderne stedelijke systeem was ongetwijfeld het grotere vermogen tot cultuurcreatie waarover de grotere steden toen beschikten. Het waren immers de grootstedelijke gedragsmodellen, gaande van de Parijse mode tot de grootstedelijke vrijetijdscultuur, die onder andere via de pers als een soort *trickling down*-effect binnensijpelden in de cultuur van lager in de hiërarchie gesitueerde steden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de commerciële muziekcultuur en het bloeiende opera- en theaterleven, die zich snel vanuit de metropolen verspreidden naar de provinciesteden (p. 192).

Clark heeft terecht ook veel oog voor de materiële kant van die *urban renaissance*, waarbij publieke investeringen zelfs doelbewust werden ingezet als een wapen tot

25 E.A. Wrigley, 'Parasite or stimulus: the town in a pre-industrial economy', in: Ph. Abrams en E.A. Wrigley (red.), *Towns in societies* (Cambridge/Londen 1978) 295-309.

26 De Vries, *European urbanization*, 255.

stadspromotie. Jammer genoeg, staat het onderzoek naar de materialiteit van het stedelijke wonen nog veel minder ver. De aandacht ging tot dusver bij uitstek naar stadsmuren en omwallingen, kerken, verkoopshallen, stadshuizen, cultuurtempels, stadspaleizen en patriciërswohnungen. Over de bouw van de honderdduizenden huizen waarin de stedelingen een groot deel van hun sociaal leven doorbrachten, is nog veel te weinig geweten. Dat is jammer, want het heeft er alle schijn van dat de steeds verfijnder stadsmanieren zich precies ontwikkelden in een proces dat gelijke tred hield met een groeiende domesticiteit. Het vroegmoderne huis was een thuis. Meer aandacht voor deze aspecten van stedelijke cultuur zou onze kennis van de precieze bijdrage van de vroegmoderne stad aan de culturele, economische en sociale geschiedenis zeker ten goede komen. Daarbij moet overigens opnieuw worden benadrukt dat niet alleen de achttiende eeuw een periode van dynamiek was. Koffievisites en theepauzes hebben zeker hun aandeel gehad in de ontwikkeling van een ‘culture of respectability’.²⁷ Wie echter de moed heeft enkele stappen achteruit in de tijd te zetten kan er niet naast kijken dat de grootste sprongen voorwaarts in de ‘verhuiselijking’ van de materiële cultuur en stedelijke sociabiliteit ongetwijfeld in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw al waren gezet.²⁸

Peter Clark is het, als auteur van een indrukwekkende monografie over de *clubs and societies*, aan zichzelf verplicht het bloeiende verenigingsleven als een merkwaardige prestatie van de achttiende-eeuwse stadscultuur te zien.²⁹ Die cultuur toonde zich immers steeds gesecculariseerder, gecommmercialiseerder en gediversifieerder. Maar het zou opnieuw fout zijn onvoldoende oog te hebben voor de continuïteit tussen de vele vormen van het onvolprezen achttiende-eeuwse verenigingsleven en de oudere antecedenten in de Europese stad. Zeker in de sterker verstedelijkte gebieden van continentaal Europa vervulden onder andere schuttersgilden, broederschappen, rederijerskamers en ambachten immers al lang analoge functies. Meer nog, ze functioneerden daarbij al gedurende de late middeleeuwen en Nieuwe Tijd als motoren van gedragsverandering, conflictregering en van een zich steeds verder verspreidende burgerlijkheid.³⁰ Het is in dat verband verleidelijk om met Maarten van Dijk de dalende doodslagcijfers in de late middeleeuwen en zestiende eeuw al te interpreteren als een dimensie van de oprukkende *stedelijkheid* in omgangsvormen en gedragsrepertoires.³¹ Maar zelfs de ontwikkeling van een verfijnde stadscultuur heeft onvermijdelijk een prijs. Het droeg allemaal bij tot het uiteensporen van de culturen en gedragsrepertoires van verschillende sociale groepen. In de mate dat de operende stadscultuur vooral de elite en burgerij voorzag van ‘new avenues for social integration, social networking and class formation’ (p. 198), droeg ze tegelijkertijd ook onvermijdelijk bij tot de reproductie van sociale ongelijkheden.³²

27 W.D. Smith, *Consumption and the making of respectability, 1600-1800* (New York 2002).

28 M. Ajmar-Wollheim en F. Dennis (red.), *At home in renaissance Italy* (Londen 2006); B. Blondé, ‘Shoppen met Isabella d’Este: de Italiaanse renaissance als bakermat van de consumptiesamenleving’, *Stadsgeschiedenis* 3:2 (2007) 139-151.

29 Clark, *British Clubs*.

30 R. Muchembled, ‘Manners, courts, and civility’, in: G. Ruggiero (red.), *A companion to the worlds of the renaissance* (Oxford 2002) 156-172.

31 M.F. van Dijk, ‘De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit: langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)’, *Stadsgeschiedenis* 1: 1 (2006) 7-26.

32 M.F. van Dijk, ‘Het verenigingsleven op het Hagelandse platteland: sociale polarisatie en middenveldparticipatie in de 17e en 18e Eeuw’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2: 2 (2005) 81-108.

Peter Clark is een te verstandig en belezen auteur om al te boude uitspraken te doen en opgerekte hypothesen te formuleren. Maar zijn denken is minder beschrijvend dan het op het eerste zicht lijkt. In zijn visie maakt de stad wel degelijk het verschil en dat geldt ook in het bijzonder voor de stad van de nieuwe tijden, die hij het etiket opkleeft van een ‘critical transition’. Het bewijsmateriaal dat hij daarvoor in stelling brengt komt ons echter niet altijd even overtuigend over. In het goede gezelschap van Christopher Friedrichs vragen wij ons integendeel af, of ‘the truly creative and transforming epochs in the history of the European city took place not during the early modern era, but before and after it’.³³

33 Friedrichs, *The early modern city*, 10.

De Europese stad 1800-2000

SIMON GUNN (DIRECTEUR CENTRE FOR URBAN HISTORY, UNIVERSITY OF LEICESTER)

Hoewel de focus van deze appreciatie van Clarks *European cities and towns* de moderne periode betreft, ca. 1800 tot 2000, kan ik niet nalaten om ook enkele beschouwingen te geven over de reikwijdte en de ambities van het gehele boek. Op een moment dat monografieën over stadsgeschiedenis zich op steeds kleinere entiteiten en steeds meer gespecialiseerde onderwerpen lijken toe te spitsen, is het een moedige beslissing geweest om een panoramisch overzicht van een geheel continent over een periode van 1600 jaar te brengen. Clark heeft bovendien elk chronologisch luik een zelfde structuur gegeven, te beginnen met een specifieke gebeurtenis om daarna het perspectief te verruimen met opeenvolgende thematische clusters en te eindigen met een synthetisch overzicht. Het bedoelde effect, een historisch panorama van de Europese stad zonder dat de ervaringen van en in individuele plaatsen en specifieke ontwikkelingen verloren gaat, kan als geslaagd worden omschreven. De onderliggende structurele ontwikkelingen van het Europese stedelijke systeem komen zo aan de oppervlakte, bijvoorbeeld de opmerkelijke continuïteit op het gebied van het belang van de dienstensector, de centraliteit van het atelier als productiewijze of de capaciteit voor creativiteit en vernieuwing bij stedelijke bestuurders om de grote uitdagingen zoals epidemische ziekten, oorlog of honger te beantwoorden. De grote sterkte van het boek is net het feit dat deze structurele continuïteiten op de voorgrond treden, waardoor het Europese stedelijke systeem meer is dan alleen maar een netwerk in de ruimte, maar ook een matrix in de tijd. De complexiteit van Europa's lange stedelijke geschiedenis wordt daarbij behandeld van Lissabon tot Zagreb en van middeleeuwse gildefeesten tot moderne gas- en andere nutsbedrijven.

In een eerste deel wil ik niet nalaten om Clarks synthese te becommentariëren, maar in een tweede deel van deze bespiegeling zou ik het boek willen gebruiken als startpunt om enkele nieuwe benaderingen in de moderne Europese stadsgeschiedenis aan te kaarten. Daarbij zal de nadruk vooral komen te liggen op transnationale geschiedenis, een thema dat Clark zelf al aan het ontwikkelen is in zijn nieuwe project over 'global cities', en op ecologische stadsgeschiedenis, een onderwerp dat nieuwe belangrijke uitdagingen formuleert over de manier waarop wij steden in het verleden en het heden conceptualiseren.

Algemeen: een synthese rond verstedelijking in Europa

Zoals kan worden verwacht, beschrijft Peter Clark de periode na 1800 als een dramatische transformatie van Europa's steden. Het is dan ook de periode van de meest intense verstedelijking, zodat aan het einde van de twintigste eeuw de overgrote meerderheid van de bevolking in steden leeft, een fenomeen dat in de kerngebieden van de Europese ontwikkeling zelfs veel eerder is bereikt. Eerder traditioneel wordt dit verstedelijkingsproces verbonden met de periode van industrialisatie, die Peter Clark als ware motor identificeert, hoewel ook de recentere historiografie wordt geïntegreerd – waar die stelt dat het traditionele atelier even belangrijk was als *locus* van het industrialiseringsproces

als de fabriek. Zelfs in de late twintigste eeuw was de kleinste eenheid – van gespecialiseerd wetenschapspark tot laboratorium – de voornaamste productieplaats, waardoor het atelier in een eeuwenlang proces als de typische productie-eenheid van de Europese stedelijke expansie kan worden beschouwd. Even belangrijk is Clarks visie op het proces van klassenvorming, waarbij de oude sociale orde vanaf het midden van de negentiende eeuw uiteenrafelde om plaats te maken voor de welvaartstaat van het midden van de twintigste eeuw, die steeds meer gekenmerkt werd door veralgemeende welvaart en nieuwe vormen van arbeidsdeling.

Een meer algemene periodisering zorgt in Clarks boek voor eenheid. De periode 1800-1880 wordt beschouwd al een periode van breuk, met name van industriële transformatie in heel wat gebieden, van de primauteit van een nieuwe burgerij en van escalerende en grotendeels onopgeloste stedelijke problemen. De negentiende eeuw is ook de periode waarin de stad haar oude historische rivalen in de machtsstrijd, hof en platteland, definitief overwon. Vanaf de vroege twintigste eeuw, en wellicht zelfs nog eerder, resideerde politieke macht voortaan ondubbelzinnig in de stad, meer bepaald in de grote hoofdsteden Londen, Parijs, Brussel en Wenen, die elk op hun manier de status van internationale iconen van moderniteit claimden. De periode 1880-1970 is in Clarks ogen dan weer een periode van consolidatie en stabiliteit van het stedelijk systeem, ondanks de verwoestende effecten van twee wereldoorlogen. Misschien wel de meest treffende karaktertrek van deze periode is de groeiende en zich uitbreidende macht en expertise van het stedelijk niveau, en dit in een periode van een om zich heen grijpende groei van de natiestaat en van op nationaal niveau georganiseerde welvaartssystemen. Ten slotte wordt de periode na 1970 beschreven als een periode van de-industrialisatie, van strikter financieel beleid en van veranderende relaties tussen het lokale niveau en de centrale staat. Privatisering werd één van de kenmerkende antwoorden, hoewel verschillende nationale en lokale contexten ook sterk konden uiteenlopen. Zo kwamen in Groot-Brittannië grote delen van het publiek domein en vele publieke diensten in privaathanden terecht, terwijl in Noord-Europese landen nieuwe vormen van publiek-private samenwerking tot stand kwamen.

De stedelijke ontwikkeling is daarom geen lineair proces, zelfs als het narratief van toenemende verstedelijking in heel Europa een voortdurend motief blijft in het boek. Clark benadrukt dat snelle stadsgroei en verandering in de vroege negentiende eeuw vaak tot stand kwamen ten koste van sterk verslechterende levensomstandigheden voor de armen en voor grote groepen arbeiders. De negentiende eeuw wordt ook gekenmerkt door een significante vertekening van de stedelijke typologie. Nieuwe industriële steden en havensteden groeiden, maar zouden in de laat twintigste-eeuwse de-industrialisatie ook bijzonder kwetsbaar blijken. Op lange termijn hebben de hoofdsteden en de middelgrote centra veel beter gepresteerd. Clark wijst ook op de verwaarloosde rol van migrantenvrouwen voor de economische herbronning in verschillende momenten van de vroege negentiende tot de vroege eenentwintigste eeuw, in de toekomst wellicht een interessant en bijzonder vruchtbaar onderzoeksveld in de brede discipline van de stadsgeschiedenis.

Uiteraard is het analyseschema van Clark veel complexer dan wat hier wordt gesuggereerd, vooral met betrekking tot de periodisering van verandering in de diverse delen van Europa. Uiteraard is het werk ook wat schuldig aan de onvermijdelijke

nadruk op voorbeelden uit Noord- en West-Europa. Zo wordt niet toevallig Groot-Brittannië beschouwd als de voorloper van alles wat nieuw was in deze periode, van industriële productie tot openbaar vermaak, en verschijnt ook Helsinki, Peter Clarks nieuwe thuisbasis, geregeld op het toneel als een voorbeeld van succesrijke aanpassing en verandering, vooral in de late twintigste eeuw. Het werk vult de lacune in verband met de ervaring van steden in Centraal, Oost- en Zuid-Europa niet helemaal op, hoewel het wel melding maakt van hun economische en demografische groei en van de sterk gecentraliseerde stadsplanning die er plaatsvond. We zouden ook meer willen te weten komen over de verbanden tussen steden over de nationale grenzen heen en over hoe ideeën en praktijken werden overgebracht tussen verschillende steden en verstedelijkte gebieden. Clark vermeldt hoe in de vroege negentiende eeuw het Franse model van staatsgeorganiseerde militaire politie werd overgenomen in Pruisen, Beieren en Piemonte – met grote gevolgen voor het stedelijke politionele beleid (p. 334). In de late negentiende en vroege twintigste eeuw werden de stedelijke nutsvoorzieningen een domein van intense interstedelijke en internationale uitwisselingen, en publieke woningvoorzieningen speelden een gelijkaardige rol in de twintigste eeuw. Zo volgden de Britse stadsplanners na 1945 nauwlettend de ontwikkelingen van arbeidershuisvesting in Stockholm, Kopenhagen en Amsterdam. Maar toch blijft onze kennis over dergelijke transnationale uitwisselingen vrij beperkt. Er is geen equivalent in de Europese stadshistoriografie voor *Atlantic crossings* van Daniel Rodgers, zelfs als Pierre-Yves Saunier recent al enkele verleidelijke aanzetten heeft gegeven.

In zekere zin is *European cities and towns* een elegante *status quaestionis* maar ook een eindpunt van een fase in het stadshistorisch onderzoek. Deze fase startte in de jaren 1980 en is gekenmerkt door de grote aandacht voor de sociale en culturele geschiedenis van steden – weg van de teleologische implicaties van het verstedelijkings- en industrialiseringsproces. Peter Clarks studie maakt een synthese van de inmiddels uitgebreide literatuur over deze thema's, zoals al blijkt uit de thematische ondertitels: sociaal leven, cultuur en landschap, bestuur ... Het boek neemt zo afstand van een eerdere versie van de stadsgeschiedenis gebaseerd op verstedelijking als totaal proces en richt zich meer op de vergelijkende geschiedenis van steden als een niet-reducerende sociaal-culturele realiteit. We moeten ons echter ook afvragen wat er ligt voorbij deze gesofistikeerde vergelijkende aanpak, die is gebaseerd op de verwerking van gedetailleerde casestudies over specifieke plaatsen en onderwerpen. Welke richting zou stadsgeschiedenis in de toekomst zoal kunnen uitgaan?

Nieuwe richtingen 1: transnationalisme

Mijn eerste voorstel is dat we de Europese stad in een transnationaal perspectief zouden plaatsen met aandacht voor de verbanden tussen steden en de wijde wereld. Deze richting is al volop door Peter Clark zelf gesignaleerd, die de plaats van Europa in de nieuwe literatuur over transnationale, globale en postkoloniale geschiedenis benadrukt. Deze literatuur heeft belangrijke maar ook zeer uiteenlopende implicaties voor de manier waarop het concept van 'Europese stad' moet worden begrepen en hoe het historisch is bepaald.

We zijn vertrouwd met de idee dat Europa geen stabiel geografisch gebied is. De grenzen ervan waren en blijven vaag en gecontesteerd. Rusland en het oostelijke Mid-

dellandse Zeegebied zijn vanzelfsprekend gebieden waarvan de steden al lang in een dialectische verhouding met hun Europese tegenhangers staan. Venetië en Istanbul zijn twee steden waarvan de geschiedenis niet kan worden begrepen zonder hun handelsrelatie, hun politieke rivaliteit en de grote culturele uitwisseling in rekening te brengen. Dat geldt ook voor de steden van het kolonialisme. Heel wat steden in Azië en Amerika zijn het resultaat van de Europese expansiedrang, van de rijken van Spanje, Portugal, Groot-Brittannië en Nederland enzovoort. In de moderne periode zijn grote Indiase steden als Mumbai en Delhi plaatsen geweest waar Europese planners konden experimenteren zonder de reglementering en de beperkingen die zij thuis ondervonden. Koloniale steden werden, om David Arnold te parafraseren, laboratoria van moderniteit en deze moderniteit was zowel Europees als koloniaal. Terwijl stedelijke ingenieurs en planners uit Europa de wereld rondreisden om stedelijke systemen te exporteren, werden ideeën en praktijken die in koloniale steden werden ontwikkeld echter ook op de westerse metropolis uitgetoet. Als Felix Driver en David Gilbert Glasgow, Wenen en Marseille als *Imperial cities* omschrijven, bedoelen zij niet enkel organisatoren van koloniale imperia, maar ook steden waarvan de bevolkingen, organisatie en architectuur de koloniale ervaring zelf op wel erg tastbare wijze weerspiegelen. Stedelijk Europa is zowel van binnen als van buiten uit vormgegeven. In *The birth of the modern world* heeft Christopher Bayly met veel zin voor detail aangetoond hoe dit gebeurde en hoe imperia werden gemaakt, niet alleen als systemen van westerse dominantie, maar ook als netwerken van inter-connectie die zowel de wereld van de kolonisator als die van de gekoloniseerde heeft bepaald.

Dit stelt natuurlijk een aantal intellectuele uitdagingen voor stadshistorici. Een eerste is geografie: wat bedoelen we met 'Europese' stad als zoveel moderne, maar ook vroegmoderne steden buiten het oude continent producten zijn van Europese expansie? Moeten we daarom onze kennis hieromtrent niet alleen in Dresden en Londen zoeken, maar ook in Dakar of Lagos? En als we heel redelijk zouden beslissen om dat niet te doen, hoe moeten we dan de wijdere wereld in het analytisch kader van onze studies integreren? Hoe moeten we met andere woorden de betekenis van (post-)koloniale en globale stedelijke connecties en verbanden in ons onderzoek integreren zonder het 'Europese' karakter op te geven als een betekenisvolle politieke en ruimtelijke dimensie? Deze vraag is belangrijk omdat de geschiedenis van imperia en transnationale categorieën zoals de 'Atlantische wereld' paradoxaal de oude centraliteit van de natiestaat in de historiografie zou kunnen versterken. Dit is bijvoorbeeld duidelijk in de nieuwe geschiedenis van het Britse imperium die, terwijl oudere geschiedenissen worden bekritiseerd voor hun insulaire kijk en het gebrek aan aandacht voor kolonialisme, in feite een *nieuwe versie* van een insulaire geschiedenis fabriceren, één die sterk gefocust is op Londen als imperiale stad, maar vooral één die niet meer transnationaal is dan de oude historiografie.

Nieuwe richtingen 2: stedelijke ecologie

Mijn tweede voorstel heeft vandoen met het stedelijke milieu en met conceptuele veranderingen die het nieuwe milieubewustzijn met zich heeft meegebracht. Een focus op de stad als ecologische leefomgeving is in mijn ogen in veel opzichten verschillend van de nieuwe ecologische geschiedenis, maar kan er uiteraard ook niet los van worden

gezien. De geschiedenis van het stedelijk milieu zoals die zich het voorbije decennium ontwikkelde, heeft veel, soms zelfs heel veel, verschillende gezichten. Een eerste is een zorg om de infrastructuurelementen die zo kenmerkend zijn voor de stad, en in het bijzonder de moderne stad: water, riolering, elektriciteit, wegen, communicatie enzovoort. Een dergelijke benadering stelt de stad voor als infrastructureel knooppunt of netwerk, als de plaats waar technologische systemen samenkomen (wegen, spoorwegen, kanalen, leidingen). Heel wat van deze netwerken zijn (of werden) ondergronds, zodat we ze vaak voor vanzelfsprekend aannemen, maar ze zijn zonder twijfel één van de bepalende kenmerken van het moderne urbanisme als systeem. Deze nieuwe benadering, aangevoerd door historici en geografen als Mikael Hard en Matthew Gandy, lijkt in het eerste opzicht op technologisch determinisme, een nieuwe versie van de stad als machine. Maar in de praktijk worden deze technologieën vaak beschouwd als kwetsbaar of dreigen ze voortdurend overbodig te worden. Bovendien is er grote aandacht voor het beleid betreffende infrastructuur: toegang tot water of communicatiesystemen zoals telefoon creëerde immers nieuwe ongelijkheden en gaf aanleiding tot nieuwe vormen van competitie en conflict.

Een tweede tendens is de nieuwe aandacht voor het materiële in de stadsgeschiedenis, niet voor het materialisme in de traditionele marxistische betekenis, maar voor de materialiteit, voor het weefsel van de stad: leidingen, rioleringspijpen, bakstenen, plaveistenen, glas, ... Misschien wel de beste analyse is die van Christopher Otter (*The Victorian eye*), die aantoonde hoe de nieuwe lichttechnologie de stadservaring in de negentiende eeuw grondig veranderde, van het plezier van een nachtwandeling tot de verlichting van het menselijk lichaam in een operatiezaal. Historici, zo beweert Otter, hebben weliswaar stedelijke architectuur, politiek en het sociale leven bestudeerd, maar hebben de essentie van het stedelijk weefsel, namelijk zijn dagelijkse materialiteit, grotendeels links laten liggen. In die zin opent zijn werk een nieuwe dimensie voor de stadsgeschiedenis: materiële processen zoals gas, elektriciteit en verlichting, werden te vaak beschouwd als iets dat buiten het historisch proces om gebeurde.

Deze nieuwe geschiedenis van infrastructuur en materialiteit laat de oudere geschiedenis niet onberoerd. Voor Otter zijn de technologieën van de negentiende eeuw een preconditione voor het stedelijke liberalisme en voor de idealen van vooruitgang en zelfbestuur. Riolen stelden als het ware de politiek van liberale vrijheid veilig. Moderne stedelingen van alle klassen werden 'gemaakt' door hun toegang tot stromend water en later tot elektrisch licht en verwarming. Het bestuur zelf werd ook steeds meer uitgevoerd in technische termen, van hygiëne tot het postsysteem. Uiteindelijk brengen deze nieuwe benaderingen traditionele binariteiten opnieuw op de voorgrond, bijvoorbeeld technologie en politiek. Ze dwingen als het ware om de relatie tussen de natuur en de stad te herbekijken. William Cronon heeft zo in zijn studie over Chicago *Nature's metropolis*, duidelijk gemaakt hoe ook de moderne stad onverbrekkelijk met het platteland verbonden was door continue goederenstromen. Vanuit dat perspectief stopt de stad niet aan de stadsgrens, maar gaf ze vorm aan het hele platteland, vaak tot honderden kilometers buiten de stadsgrenzen. Steden waren en zijn nog altijd onvolledige systemen, die steeds grotere gebieden van agrarisch land, bossen en zeeën nodig hebben om zichzelf in stand te houden.

Ten slotte zijn deze nieuwe ecologische stadsgeschiedenissen begonnen met enkele

van de diepste assumpties van de oudere stadshistoriografie in vraag te stellen. In plaats van een onderdeel te zijn van een heroïsch gevecht tegen schaarste, honger en onderdrukking, creëerde de revolutie van de fossiele brandstoffen na 1800 vanuit ecologisch standpunt een niet te stoppen natuurramp in de vorm van globale klimaatverandering. De Indiase historicus Dipesh Chakrabarty stelt dat de effecten van dit historisch proces het oude onderscheid tussen natuur en menselijke geschiedenis opheffen. Sinds de industriële revolutie, en meer algemeen sinds het midden van de twintigste eeuw zijn mensen een *geologische* kracht geworden. Aldus, zo zegt Chakrabarty, zijn de condities van de geschiedenis, en misschien zelfs meest van al van de stedelijke geschiedenis, fundamenteel veranderd.

Tezelfdertijd benadrukt de studie van technologie en infrastructuur dat steden niet veiliger, rechtvaardiger en stabiel zijn geworden, maar dat ze gedurende de twintigste eeuw eerder onrechtvaardiger en wellicht ook kwetsbaarder zijn geworden dan ooit. De sloppenwijken van de megalopool in de ontwikkelingslanden maken alvast duidelijk dat armoede vandaag vooral in termen van toegang tot zuiver water, medische verzorging en elektriciteit moet worden gedacht eerder dan in per capita inkomen. Ondertussen wordt ook de kwetsbaarheid van moderne steden duidelijk gemaakt telkens energievoorzieningen die falen of doelbewust worden afgesneden, bijvoorbeeld in Sarajevo tijdens de Bosnische oorlog.

Men zou over de politieke implicaties van dit alles uiteraard kunnen debatteren. Maar eerder dan dat, zou ik willen voorstellen om na te gaan hoe deze vaststellingen ook wijzen op een nieuwe agenda voor de geschiedenis als wetenschap en op de unieke positie van de stadsgeschiedenis in deze debatten. Ik heb deze ontwikkelingen geplaatst onder ecologische geschiedenis, maar het kan net zo goed als materiële geschiedenis worden beschouwd vermits ze focust op het stedelijk weefsel en de relaties tussen de mens en de materiële stad. De Europese stad bekleedt in deze debatten een speciale plaats omdat Europa, zoals Peter Clark aangeeft, misschien al vijfhonderd jaar lang het meest verstedelijkte gebied op onze planeet is. Peter Clark heeft op een eloquente manier het onderzoek naar de Europese stadsgeschiedenis bij elkaar gebracht en in een vorm gegoten. Ik denk dat het een mooi beginpunt is om deze stadsgeschiedenis nieuwe richtingen uit te sturen en een nieuwe fase te laten ingaan.

Literatuur

- Arnold, D., *The new Cambridge history of India. Science, technology and medicine in colonial India* (Cambridge, 2000).
- Bayly, C.A., *The birth of the modern world, 1780-1914: global connections and comparisons* (Oxford 2004).
- Chakrabarty, D., *Habitations of modernity: essays in the wake of subaltern studies* (Chicago, 2000).
- Chakrabarty, D., *Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference* (Princeton, 2000).
- Clark, P., *European cities and towns 400-2000* (Oxford, 2009).
- Cowan, A., *Urban Europe, 1500-1700* (Londen 1998).
- Cronon, W., *Nature's metropolis: Chicago and the Great West* (New York, 1991).
- Dagron, G., *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des Patria* (Paris, 1984).
- Driver, F. en D. Gilbert (red.), *Imperial cities: landscape, display and identity* (Manchester 1999).
- Friedrichs, C.R., *The early modern city, 1450-1750* (Londen 1995).
- Gandy, M., *Concrete and clay: reworking nature in New York city* (Cambridge, MA, 2002).
- Hall, P., *Cities in civilization: culture, technology, and urban order* (London, 1998).
- Hard, M. en A. Jamison (red.), *The intellectual appropriation of technology: discourses on modernity, 1900-1939* (Cambridge, MA, 1998).
- Hohenberg, P.M. en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe, 1000-1950* (Cambridge 1985).
- Lees, A. en L. Hollen Lees, *Cities and the making of modern Europe, 1750-1914* (Cambridge 2007).
- Nicholas, D., *The growth of the medieval city: from late antiquity to the early 14th century* (Londen 1997).
- Nicholas, D., *The later medieval city 1300-1500* (Londen 1997).
- Nicholas, D., *Urban Europe 1100-1700* (Basingstoke 2003).
- Otter, C., *The victorian eye: a political history of light and vision in Britain, 1800-1910* (Chicago 2008).
- Pinol, J.-L. (red.), *Histoire de l'Europe urbaine* (Parijs 2003).
- Porter, R., *London. A social history* (London, 1994).
- Rodgers, D., *Atlantic crossings: social politics in a progressive age* (Harvard 1998).
- Saunier, P.-Y. en S. Ewen (red.), *Another global city. historical explorations into the transnational municipal moment 1850-2000* (New York, 2008).